

Doba kriza i nauk o pet umnih krjeposti

MAJA HERMAN DUVEL* – ANTO GAVRIĆ**

• <https://doi.org/10.31823/d.30.3.2> •

UDK: 17.03 • Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. ožujka 2021. • Prihvaćeno: 29. rujna 2022.

Sažetak: Rad izlaže nauk o pet umnih krjeposti: znanju, umnosti, mudrosti, umijeću i razboritosti, kako je izložen u Aristotelovim, a kasnije i u djelima Tome Akvinskoga. Analizirajući svaku pojedinu umnu krjepost, razmatra se njihova uloga i važnost za doba kriza koje su sastavni dio čovjekova življenja, kako nam predočava i sadašnja koronakriza. Tumačeći bit i doseg pojedine krjeposti, pokazuje se da prema svakoj od njih razum ostvaruje podudarnost s određenim vidom zbilje te da postaje sposoban usmjeravati djelovanje na način da zlo preobražava u dobro. Rješavanje krize zahtijeva da um stekne izvrsnost na svih pet područja, i to osobito na onom koje je najmanje prisutno u javnom diskursu, krjeposti mudrosti.

Ključne riječi: krjepost, istina, dobro, kriza, mudrost, znanje, umijeće, razboritost, Aristotel, Toma Akvinski.

Uvod

Pojavom nove bolesti čovjek današnjega vremena suočio se s novim zdravstvenim, znanstvenim, političkim i ekonomskim izazovima. Pandemija bolesti COVID-19 potaknula je više procesa, istaknula potrebu za promjenama, otvorila niz novih pitanja itd. Nalazimo se u dobu krize, točnije kriza raznih vrsta,¹ a kada se čovjek nađe u kriznim situacijama koje radikalno mijenjaju sve dimenzije njegova

* Maja Herman Duvel, mag. phil., Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu, Borongajska cesta 83d, 10 000 Zagreb, Hrvatska, maja.herman3@gmail.com

** Izv. prof. dr. sc. Anto Gavrić, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Jordanovac 110, 10 000 Zagreb, Hrvatska, anto.gavric@ffrz.unizg.hr

¹ O značenju i transformaciji pojma krize vidi S. RANDOLPH, *Métamorphoses d'une notion*, u: *Communications* 25(1976.), 4–18; E. MORIN, *Pour une crisologie*, u: *Communications* 25(1976.), 149–163.

života, on ne traži samo praktična rješenja, već propitkuje i svoju dosadašnju sliku svijeta i vlastite odgovore na pitanja o smislu i svrsi. Doba kriza čovjeka pozivaju na djelovanje i na promišljanje, i u to je doba čovjeku prijeko potrebna kritička prosudba i cjelovit uvid u stanje stvari i odnose među njima. U ovom radu promišljamo koja pitanja pred čovjekom otvaraju doba kriza i kako mu nauk o pet umnih krjeposti može pomoći da nadvlada krize.

Stoga ponajprije izložimo nauk o cjelovitom oblikovanju ljudskoga uma zahvaljujući pet umnih, intelektualnih krjeposti kako su ga izložili Aristotel u *Nikomahovoj etici* i Toma Akvinski u svojim komentarima i sumama. Zatim detaljno izložimo o pet umnih krjeposti, odnosno promišljamo o krjeposti znanja, umnosti, mudrosti, umijeća i razboritosti, njihovoj ulozi i važnosti u kontekstu krize.

1. Nauk o pet umnih krjeposti

Nauk o pet umnih krjeposti ističe da su umne krjeposti značajne za razumijevanje zbilje, doseganje istine i za konkretno življenje, a nalazimo ga već kod Aristotela, a kasnije i kod Akvinca. Naime Aristotel je shvatio da se biće izriče na više načina: a) prema prigotku (*per accidens*); ne postoji samostalno, nego se pririče supstanciji; b) po sebi (*per se*) – supstancija, biće u punom značenju pojma, a sve druge kategorije izriču samo vlastitosti supstancije; c) prema mogućnosti i zbiljnosti (*potentia – actus*); d) kao ono što znači da je neki iskaz istinit ili lažan.² Analogija bića dakle znači da postoji razlika između zbiljskoga bića i pojmovnoga bića ili između zbilje ako postoji prema svom načinu postojanja i zbilje ako je spoznata. Stoga se i zbiljsko postojanje, na primjer neke bolesti, razlikuje od razumijevanja te bolesti koja kao pojmovno biće postoji samo u nečijem shvaćanju. Budući da ljudski razum može pak na razne načine poimati zbilju, slijedi da i naše razumijevanje bolesti može poprimiti različita tumačenja i značenja, iz kojih onda proizlaze i naše nakane, odluke i djelovanja. Pojmovno biće može biti istinito ili neistinito, ovisno o tome podudara li se sa zbiljom, i može biti dobro ili zlo, ovisno o tome ravna li se prema poretku razuma i božanskoga zakona.³ Zato je ključno znati valjano prosuditi jesu li pojmovna bića istinita i dobra.⁴ U svakodnevicu, a posebice u doba kriza ispravne prosudbe i

² Usp. ARISTOTEL, *Metafizika*, V 7, 1017 a 22 – 1017 b 9; M.-D. PHILIPPE, *Initiation à la philosophie d'Aristote*, Paris, 1956., 169–170.

³ Usp. TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo*, 2. prošireno izdanje priredio A. Gavrić, Zagreb, 2005., 120–124.; ISTI, *Quaestiones disputatae de veritate*, Roma, 1970–1976., q. 1, a. 1 (= *De veritate*); ISTI, *Summa theol.* I, q. 49, a. 1, Milano, 1988. Na djela Tome Akvinskoga za koje postoji hrvatski prijevod referiramo se tako da navodimo i hrvatski i latinski izvor. Referiranje za koje ne postoji raniji hrvatski prijevod navodimo u vlastitom prijevodu.

⁴ Već je Platon razlikovao ἐπιστήμη (*episteme*) – znanje, i δόξα (*doxa*) – mnijenje, upozoravajući time na razliku između istine i mnijenja. Zato Sokrat kritizira Trazimahovu tvrdnju, koja ima velike

ispravne odluke nužne su za čovjekovo ostvarenje i ozbiljenje, odnosno za ostvarenje konačne svrhe života, sreće ili blaženstva.

Čovjek može djelovati na način da ono što je u njemu bez razuma bude poslušno razumu, u skladu s razumom ili tako da se suprotstavlja i opire razumu, uočio je Aristotel. Iz toga pak slijedi da čovjek, odnosno duša, po naravi ima i dvostruko nerazumno i razumno svojstvo.⁵ Ta svojstva mogu biti obilježena različitim stanjima, kako Aristotel određuje krjeposti⁶. U tom smislu, stanja kojima razum stječe izvrsnost u djelu istine nazivamo umnim ili intelektualnim krjepostima, dok ona kojima se nerazumna svojstva oplemenjuju tako da se usklađuju s razumom nazivamo moralnim ili čudorednim krjepostima. Budući da krjeposti čine da sam čovjek bude dobar i da ujedno dobro djeluje na način da njegov osobni i politički život bude valjan, dobar i blažen, ključno je da stekne i moralne i umne krjeposti.⁷ Stoga i Akvinac ističe, upozorava Janko Žagar tumačeći narav krjeposti: »Budući da krepости usavršuju moć u svim i svakom djelovanju, slijedi da gdje god ima prostora za takvo usavršavanje, tu ima i prostora za specifičnu krepост. Tako se um mora usavršavati ne samo zato da bolje shvaća, nego isto tako kako bi donosio ispravne zaključke i dobre praktičke prosudbe«. ⁸ Ovdje valja uočiti da pet umnih krjeposti ne dovode do pet istina, već do jedne istine kao analognoga pojma, to jest do istine koja se kazuje na razne načine ovisno o stupnju bitka koji se doseže. Zahvaljujući tim sposobnostima, čovjek može sa sigurnošću i bez ikakve prijekave dosegnuti istinu⁹ te time nadići pretpostavke i mnijenja koja se ne ubrajaju u načine doseganja istine jer su obmanjujuća.¹⁰

Oslonivši se na razlikovanje dvaju dijelova duše, racionalnoga i iracionalnoga, te razlučujući i u racionalnom dva dijela, Aristotel dijeli pet umnih krjeposti na znanstvene i rasudbene.¹¹ Znanstvene, tj. spekulativne ili teorijske umne krjeposti zna-

---

političke posljedice, da je pravednost korist jačega (PLATON, *Država*, Zagreb, 2009., 68.; 1.338c). Analiza bića u njegovoj zbiljnosti bivanja, istini i dobroti tradicionalno se naziva nauka o transcendentima, usp. A. GAVRIĆ, *Transcendentali – razvoj nauka i pojmovna problematika*, u: A. GAVRIĆ, I. ŠESTAK (ur.), *Veritas vitae et doctrinae. U potrazi za istinom o čovjeku i Bogu*, Zbornik u čast Hrvoja Lasića, OP, Zagreb, 2012., 153–177.

⁵ Usp. ARISTOTEL, *Nikomahova etika*, Zagreb, 1988., 1102 b 13 – 1103 a 10. (= EN).

⁶ Usp. EN 1106 a 11.

⁷ Usp. EN 1106 a 15; 1139 b 15.

⁸ J. ŽAGAR, *Djelovanje po načelima. Tomistička perspektiva u donošenju moralnih odluka*, prevela M. Novina, Zagreb, 2020., 295.

⁹ Usp. EN 1141 a 3–4.

¹⁰ Usp. EN 1139 b 17.

¹¹ Usp. EN 1139 a 5–15.

nja, umnosti i mudrosti promišljaju o nepromjenjivim i nužnim počelima bića, to jest o onom općenitom.¹² One usavršavaju spekulativni um čineći ga sposobnim za ono što je njegovo dobro: motrenje apsolutne istine.¹³ Umnost je spoznaja istine izravnim, tj. neposrednim uvidom u počela. Istraživanje koje polazi od neke druge stvari, to jest dokazivanje zaključaka koje polazi od počela i doseže ono krajnje u nekom određenom rodu naziva se znanost. S obzirom na to da postoje različiti rodovi, imamo i različite znanosti. Istraživanje koje isto tako polazi od neke druge stvari, ali doseže prve uzroke koji su ono krajnje u cjelokupnom ljudskom znanju naziva se mudrost. Znanje ovisi o umnosti, a i znanje i umnost ovise o mudrosti koja ih oboje sadrži te razmatra ono najuzvišenije pa kao konačni i univerzalni sud može suditi i ravnati svime.¹⁴ Sve tri spekulativne krjeposti dosežu istinu kada se um podudara sa stvarnošću, i to u nužnim stvarima.¹⁵

Rasudbenim krjepostima umijeća i razboritosti rasuđuje se o promjenjivom i ne-nužnom u pojedinačnim bićima – i o onom tvorbenom i o onom činidbenom ili djelatnom – o kojima onda raspravljaju poietika i etika s politikom. Umijećem se tvore ili proizvode djela, dok se razboritošću čini ili djeluje. Tvorbeni i djelatni razum razlikuju se i po tome što je tvorba djelatnost na nekoj izvanjskoj stvari kojom se postiže tvorevina određenoga oblika, dok je djelovanje djelatnost koja ostaje u onom koji djeluje.¹⁶ I umješani i razboriti čovjek uvijek mogu djelovati na drukčiji način no što su odlučili djelovati jer u tome o čemu odlučuju nema znanosti. Umijeće je »pravilno rasuđivanje djelâ koja treba napraviti«,¹⁷ koje omogućava da neko partikularno djelo bude dobro, to jest kvalitetno. Razboritost je ispravno načelo djelovanja ili počelo partikularnih dobrih ljudskih činova, te stoga pretpostavlja i

¹² U svom komentaru *Nikomahove etike* Toma Akvinski razrješava prividnu nepomirljivost koja proizlazi iz Aristotelova teksta prema kojoj ono što pripada istom rodu, to jest nužno (*necessaria*) i ne-nužno (*contingentia*), spoznaju različite umne moći. Njegov argument glasi da spekulativne umne krjeposti ne spoznaju samo nužne stvari, već i one nenužne. To znači da sve umne krjeposti spoznaju nenužne stvari, ali ih spekulativne spoznaju prema općenitim pojmovima, a rasudbene ako su u pojedinačnim stvarima, usp. TOMA AKVINSKI, *Sententia libri Ethicorum*, VI, lect. 1, Rim, 1969. (= *Sententia Ethic.*).

¹³ TOMA AKVINSKI, *Super Boetium De Trinitate*, q. 5, a. 1, u: TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo*, 101.: »Teorijski, odnosno spekulativni um po tome se navlastito razlikuje od djelatnog, odnosno praktičkog uma što je svrha spekulativnoga istina koju promatra, dok praktički um usmjerava promatranu istinu prema djelovanju kao prema svojoj svrsi.«

¹⁴ Usp. TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I–II, q. 57, a. 1–2.

¹⁵ Usp. *isto*, q. 57, a. 5.

¹⁶ Usp. ARISTOTEL, *Met.* 1049 b 5 sl.

¹⁷ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I–II, q. 57, a. 3: »Ars nihil aliud est quam ratio recta aliquorum operum faciendorum.« Ispravno načelo (*ὁρθὸς λόγος*, *ratio recta*) jest objektivna ispravnost razuma koja mu omogućava da bude autentična norma. Usp. J. ŽAGAR, *Djelovanje po načelima*, 141.

zahtijeva moralne krjeposti koje ispravljaju težnje i čine ih dobrima.¹⁸ Umijeća i razboritost, jer su znanje nenužnoga, to jest kontingentnoga, ne mogu dosegnuti sigurnost istine, ali su korisni čovjeku.¹⁹ Zato »istina praktičkog uma ovisi o podudarnosti s ispravnom težnjom« u nenužnim stvarima koje možemo učiniti, bilo da je riječ o vlastitu nutarnjem vladanju ili o izvanjskim stvarima koje treba učiniti.²⁰ Dok je mudrost najuzvišenija krjepost, dotle je razboritost najnužnija za moralno dobar ljudski život, kako bi čovjek bio dobar i moralno djelovao. Štoviše, počelo moralnoga djelovanja jest čovjek. Čovjek je za Aristotela νοῦς ὀρεκτικὸς ili ὀρεξις διανοητική,²¹ u njemu su razumski i afektivni dio (žudnja). U duši su osjetilo, um i žudnja.²² Aristotel isključuje osjetilo jer kao počela moralnoga djelovanja zadržava samo zbiljnosti vlastite čovjeku, a time posvješćuje ono što je vlastito čovjeku.

Razvijajući Aristotelov nauk o pet umnih krjeposti, Akvinac je uspio na jedinstven način povezati i produbiti i Platonov i Aristotelov nauk te je ujedno iskazao veliko povjerenje u razum i u čovjeka kao biće razuma.²³ Štoviše, Toma je izbjegao opasnost podređivanja istine pojedinačnomu dobru ili podređivanje dobra određenoj razini istine, i to ujedinivši istinu i dobro na način da postaju osobne ljudske kvalitete, to jest da sam čovjek postaje ljubitelj mudrosti.

Pet umnih krjeposti, odnosno krjeposti znanja (ἐπιστήμη, episteme), umnosti (νοῦς, nous), mudrosti (σοφία, sophia), umijeća (τέχνη, technē) i razboritosti (φρόνησις, phronesis) jesu »pet načina kojima duša postiže istinu s pomoću izričeka ili nijeka«²⁴. Svaka umna krjepost omogućuje razumu da ostvari podudarnost s određenim vidom zbilje i da na svoj način usmjeruje ljudsko djelovanje. Budući da je suočavanje s krizom i izlazak iz krize pak složen i sveobuhvatan pothvat, on zahtijeva da um stekne izvrsnost na svih pet područja i da je stekne što veći broj ljudi. Drugim riječima, krjeposti rastu proporcionalno i samo su načelno odvojive. Stoga treba detaljnije izložiti svaku od pet umnih krjeposti te ispitati njihovu ulogu i važnost za suočavanje s krizama i za izlazak iz kriza.

¹⁸ Toma Akvinski ovako razrješava prividno kružno argumentiranje o odnosu razboritosti i moralnih krjeposti: »Ispravna težnja u odnosu na svrhu jest mjera istine u praktičkom umu. I prema tome se istina praktičkoga uma određuje prema usklađenosti s ispravnom težnjom. A sama istina praktičkoga uma jest pravilo ispravnosti težnje u vezi sredstava koja vode do svrhe. I zato se, prema tome, ispravnom naziva ona težnja koja slijedi ono što kaže istiniti um«, *Sententia Ethic.*, VI, lect. 2.

¹⁹ *Isto*, lect. 3.

²⁰ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I–II, q. 57, a. 5; usp. NE 1139 a 30.

²¹ EN 1139 b 5.

²² EN 1139 a 17–20.

²³ Usp. A. GAVRIĆ, Poimanje Akvinčeve filozofije u djelu Tome Vereša O. P., u: A. GAVRIĆ, *Ljubav prema istini*, Zbornik u čast Tome Vereša O. P., Zagreb, 2000., 68–69.

²⁴ EN 1139 b 15.

2. Krjepost znanja i poticaj za traženje istine

Znanje²⁵ je za Aristotela moć dokazivanja o onom nužnom. Znanstveno dokazivanje kreće od počela – od onoga što je znanstveniku poznato, bilo da je riječ o pojedinačnim stvarima, bilo o općenitima – i doseže ono što je nepromjenjivo, nužno i sveopće. Krjepost znanja posjeduje samo onaj tko je upoznat s cijelim postupkom indukcije ili silogizma, dok je onaj koji zna tek zaključak posjeduje samo prema pripatku.²⁶ Čovjek koji posjeduje krjepost znanja tako ima sigurnost znanja, a ne sumnju mnijenja, to jest on postiže istinu, a time i dobro.²⁷ Toma Akvinski tome dodaje da uz znanje o onom nužnom i nepromjenjivom postoji i znanost koja se bavi općim i prolaznim, kao što je to prirodna znanost, no i ona to partikularno proučava pod vidom univerzalnoga i nužnoga.²⁸

Znanje se kao dokazna moć nameće upravo vlastitim dokazima, što znači da svaki drugi oblik nametanja ili promoviranja neke znanstvene teorije upravo opovrgava njezinu znanstvenost. Znanje se definira poglavito po svom odnosu prema istini. Za Aristotela znanje je uvijek istinito i suprotstavlja se pretpostavkama, vjerovanjima ili mnijenjima jer mogu biti lažna i tako obmanjivati.²⁹ I za Tomu znanje, kao umna krjepost, označuje imanjanje istine u obliku sigurne spoznaje. A sigurnost spoznaje ne očituje se samo u tome što je znanost sigurna u predmet svoga proučavanja, nego ona je sposobna racionalno razložiti svoju istinu i iznijeti dokaze, dakle protumačiti zašto je nužno istinita. Poznavanje uzroka definira znanje. Istinska spoznaja jest spoznaja uzroka, a do nje se dolazi na kraju silogizma, kao rezultat dokaznoga postupka kojim se dovodi u vezu sa svojim uzrocima. Znanje je *habitus* konkluzija, a umnost (*intellectus*) je *habitus* prvih polazišta (*primorum principiorum*).³⁰ Najspekulativnije je ono znanje koje promatra najviše uzroke, tj. uzroke o kojima sve ovisi, koje ima u vidu iskonske uzroke, koje proučava ono najopćenitije i u najvišem stupnju odijeljeno od materije.³¹ Predmet znanosti nepromjenljiv je i vječan. Stvari koje su nužne uvijek su zbiljske, ne mogu biti i ne biti. Štoviše, znanost se bavi općim

²⁵ O značenju ἐπιστήμη (episteme) kod Aristotela usp. F. GRGIĆ, Uvod, u: ARISTOTEL, *Druga analitika*, Zagreb, 2020., 10–12.

²⁶ Usp. EN 1139 b 18–35.

²⁷ Usp. EN 1139 a 29.

²⁸ Usp. *Sententia Ethic.*, VI, lect. 3.

²⁹ Usp. EN 1139 b 17. U *Drugoj Analitici*, 89 a 23, Aristotel postavlja problem mogu li se znanje i vjerovanje odnositi na istu stvar.

³⁰ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I, q. 53, a. 1.

³¹ Vidi *Prolog* Tomina komentara na Aristotelovu *Metafiziku* u: TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo*, 76–77.

pojmovima, a »svi su opći pojmovi stvari nepromjenljivi«. ³² I kad proučavaju ono što je promjenljivo, kontingentno i nenužno, znanosti traže ono nužno jer »ništa nije tako nenužno da u sebi ne bi imalo i nešto nužnoga«. ³³

Aristotel se često i rado upuštao u dijalog sa svojim prethodnicima i suvremenicima te njihova mišljenja usvajao ili odbacivao isključivo na temelju kritičke analize. Tako je od Sokrata naučio važnost metode definiranja i zaključivanja, a potom je i sam utemeljio klasično shvaćanje definicije i logiku kao važan uvod u znanstvenu disciplinu. Kako bi definicija mogla biti pravilna i istinita, ona mora zadovoljiti stroge i jasne logičke zakone te ne smije biti provizorna. Svaka nas kriza upozorava upravo na potrebu daljnjega pročišćenja znanosti od svih neznanstvenih metoda, na neophodnost stjecanja kulture dijaloga i na nužnost jasnoga i valjanoga definiranja pojmova. ³⁴ Tako pak otkrivamo iznimnu važnost i ulogu krjeposti znanja u doba kriza.

Naime ovdje valja uočiti da se znanstvena metoda za Aristotela, pa i za Tomu, sastojala u kvalitativnoj indukciji počelā i uzrokā kvaliteta i postojanja. Propitujući o tvarnom, oblikovnom, djelatnom i svršnom uzroku zbilje, moguće je doći do sigurnoga i istinitoga znanja, iako čovjek ne može spoznati sve. Takvo razumijevanje znanosti prevladavalo je sve do utemeljenja modernih znanosti koje istražuju konstantne odnose između onoga anteriornoga i posteriornoga, nužne veze unutar ponašanja fizičke stvarnosti. Danas se znanstveni napor dodatno temelji na znanstvenom modeliranju: izgradnji i dokazivanju modela pri opisivanju i objašnjenju nadiskustvenih pojava. ³⁵ No znanstveni su modeli u prvom redu pragmatični instrumenti čiji je glavni cilj funkcionalnost, a ne istinitost ili potpuna točnost. Modeli predstavljaju koristan i potreban dio suvremene znanosti, uz uvjet da je znanstvenik svjestan njihove metodološke ograničenosti i filozofskoga problematiziranja. ³⁶

³² TOMA AKVINSKI, *Super Boetium De Trinitate*, q. 5, a. 2, ad 4, u: TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo*, 101.

³³ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I, q. 86, a. 3.

³⁴ Usp. A. GAVRIĆ, Uvodnik, u: *Communio* 36(2010.)109, 2: »Kad se danas govori o gospodarskoj krizi, često se ističe i moralna kriza, kriza vrjednota, kriza istine. Zašto ne i kriza pojmova! Sasvim je očito da su danas neki pojmovi mnogima nejasni.«

³⁵ Usp. R. FRIGG, S. HARTMANN, Models in Science, u: E. N. ZALTA (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/models-science/> (2. 2. 2021.).

³⁶ Modeliranje tako ostavlja mnoga filozofska pitanja otvorenima, poput onoga o odnosu modela i empirijskoga utemeljenja: što čemu prethodi i što je čemu pododređeno. Usp. M. NOVINA, *Suvremena kozmologija i filozofija. Treba li suvremena kozmologija filozofiju?*, Zagreb, 2019., 210–212.

Krize, koje su sastavni dio čovjekova življenja, ali i razvoja znanosti, otvaraju pitanja i o samoj znanosti. Tako je i koronakriza istaknula probleme suvremene znanosti. Naime uočljiva je potreba za čestim korekcijama i modifikacijama modela zbog prikupljanja novih podataka te mnoštvenost, raznolikost, pa čak i oprečnost pojedinih modela. Također se očitovala problematičnost nepovezanosti različitih grana i područja znanosti, tim više što svaka od njih ima važno mjesto i ulogu u rješavanju krize koja je zahvatila čovjeka u svim njegovim dimenzijama i društvo u svim njegovim institucijama. Zato ih je moguće riješiti samo uz doprinose svih humanističkih i društvenih znanosti, koje je potrebno dovesti u jedinstvenu, uređenu i smislenu cjelinu zahvaljujući znanosti koja proučava cjelokupnu stvarnost, i u njezinu jedinstvu i univerzalnosti i u pojedinačnostima.

3. Krjepost umnosti i otkriće svrhovitosti u krizi

Krjepošću umnosti čovjek spoznaje nedokaziva počelā i uzroke, i teoretskoga i praktičnoga reda. Nedokaziva počela ne ulaze u znanstvene dokaze, ali ipak, na njima se temelje znanstveni dokazi i cjelokupno znanje.³⁷ Riječ je o jednostavnom uvidu ili intuiciji sveopćih i nužnih počelā koja su sigurnija od znanstvenih zaključaka i ne mogu biti predmetom znanosti jer ih znanost nužno pretpostavlja.³⁸ Umnost se sastoji u imanju prvih i neposredno evidentnih polazišta, kao što je načelo proturječja, koje uključuje bitne pojmove mogućnosti (*potentia*) i zbiljnosti (*actus*). Aristotel će u spisu *O duši* reći da je vlastiti objekt umnosti bit stvari jer kada znamo bit stvari, onda izravno znamo i počelā.³⁹ I moderna znanost utemeljena je na takvim nepromjenjivim i nužnim počelima, poput načela proturječja.⁴⁰ Svako proturječje i nejasnoća samo doprinose produbljenu ljudske krize.

Dok znanost još uvijek nema potpune odgovore s obzirom na uzrok neke krize, naš um, prema Aristotelu, sposoban je jasno spoznati svršni uzrok svekolikoga ljudskoga djelovanja, pa tako i svih naših činova koji se tiču kriza. To krajnje dobro radi kojega »svi činimo sve ostalo« te je ono stoga »časno i božansko«⁴¹ naziva blaženstvom. Blaženstvo je »nekakva djelatnost duše u skladu s krepošću«⁴², koja uključuje odnos prema svim pojedinačnim i posrednim dobrima (zdravlju, bogat-

³⁷ Usp. EN 1140 b 31 – 1141 a 8.

³⁸ Usp. EN 1143 b 1–6. Toma Akvinski tu rabi argument *regressus in infinitum*: ako bi prva počela znanosti bila predmetom dokazivanja, sam proces dokazivanja bio bi produžen u beskonačnost, *Sententia Ethic.*, VI, lect. 5.

³⁹ Usp. ARISTOTEL, *O duši*, Zagreb, 1996., 77–79.

⁴⁰ Usp. ARISTOTEL, *Met.* 1005 b 19–22.

⁴¹ EN 1102 a 2.

⁴² EN 1099 b 27.

stvu, ljepoti, prijateljima, vlasti, potomstvu, uspjehu i dr.⁴³), a podjednako je krajnji cilj i svakoga čovjeka i cijeloga društva. Toma Akvinski ovako razjašnjava odnos između svrhe i sredstava te osobne i društvene svrhe:

»Kad bi posljednja svrha čovjekova bila neko dobro koje je u njemu samome, onda bi i posljednja svrha naroda kojim treba vladati bila u tome da postigne to dobro i da ga zadrži. I kad bi posljednja svrha – bilo jednog čovjeka, bilo naroda – bila u tjelesnom životu i tjelesnom zdravlju, onda bi to bila služba liječnika; kad bi pak posljednja svrha bila u sabiranju bogatstva, onda bi kralj naroda trebao biti neki privrednik, a ako bi to dobro bilo spoznaja istine, onda bi kralj trebao nositi službu naučitelja. Međutim, čini se da je posljednja svrha ujedinjenog naroda da živi kreposno.«⁴⁴

Zdravlje i imetak velika su i važna ljudska dobra, ali nisu krajnja svrha, već radije temelj ili materijalni uvjet dobrog življenja i djelovanja. Svaka bolest jest zlo, ali život s bolešću nije nužno zao jer vrijednost života nadilazi vrijednost zdravlja, a bolest je ujedno prilika za mnoga dobra, osobito za stjecanje krjeposti. Isto je s krizama, one su prilika za mnoga dobra i za stjecanje krjeposti.

4. Krjepost mudrosti i preobrazba zla u dobro

Krjepost mudrosti spoznaje i motri prva počela i uzroke bića koje je moguće dokazati. Njihovo dokazivanje predstavlja najpotpunije znanje jer uključuje i praktična znanja i umnost i znanstveno znanje. Mudrac je upoznat ne samo s počelima dokaza i njihovim zaključcima već i s istinom o samim prvim počelima. Budući da je tako sveobuhvatna i budući da se tiče onoga najuzvišenijega i božanskoga, mudrost predstavlja vrhunac ljudske umne moći te se može reći da je najizvrsnija i najpotpunija krjepost ili spoznaja.⁴⁵ Aristotel na taj način naučava da ni znanost ni politika ne predstavljaju najvažnije umne krjeposti.⁴⁶ Mudrost nije tek nekakva pojedinačna

⁴³ Vidi npr. EN 1099 a 32 – 1099 b 5.

⁴⁴ TOMA AKVINSKI, O kraljevstvu, u: ISTI, *Država*, T. Vereš (prev.), Zagreb, 1990., 104–105.; ISTI, *Izabrano djelo*, 220.

⁴⁵ Usp. EN 1141 b 2–7.

⁴⁶ Što se tiče ideje da je politika najuzvišenije znanje, Aristotel je osporava riječima da se ona ne bavi onim najbožanskijim kao ni nužnim i apsolutnim, te zato ne može biti univerzalna i jednaka za sve. Napomenimo i da je ovdje riječ o usporedbi pet umnih krjeposti, gdje Aristotel uviđa da su spekulativne krjeposti uzvišenije od praktičnih. No što se tiče određivanja »dostojanstva i položaja politike u odnosu spram ostalih praktičnih znanosti (...), ako, dakle, značaj neke znanosti ovisi o odličju i savršenstvu svoga predmeta, onda je politika najznačajnija i arhitektonska među svim praktičnim znanostima, ukoliko, naime, ima u vidu konačno i savršeno dobro u ljudskim odnosima«, TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo*, 180.

znanost, nego je znanje onoga izvanrednoga, divnoga, teškoga i božanskoga. Zato ona »ravna svim drugim znanostima, dok sve druge od nje dobivaju svoja počela«. ⁴⁷

Blaženstvo, koje je najveće ljudsko dobro, može biti u skladu samo s najvišom krjepošću. Takva krjepost jest umna »jer um je najviše sam čovjek« ⁴⁸ i kao takva je naj-savršenija, najuzvišenija, neprekidna i najugodnija jer s jedne strane traži istinu, a s druge strane doseže svrhu toga traženja. Riječ je o misaonom motrenju istine ili o mudrosti. Moralne krjeposti predstavljaju drugotno blaženstvo jer one omogućuju ljudski život u zajednici. Mudrost je božanska jer je Božja djelatnost misaono motriteljska. Ona je najviše u skladu s ljudskom umnom naravi i na određeni način nadilazi jer se mudrac suobličuje onom božanskom, odnosno sudjeluje u blaženstvu božanskoga. ⁴⁹ Zato mudrac nastoji ne biti zaokupljen ni viškom ni manjkom dobara potrebnih za život, već živi u odnosu uzajamne ljubavi s Bogom, te je stoga i najblaženiji. ⁵⁰

Toma Akvinski dodatno je razradio Aristotelov nauk o mudrosti kao znanosti o božanskim stvarima, ⁵¹ nadodavši joj Platonove pojmove Božje imanencije, stvaranja i sudjelovanja. Na početku *Sume teologije* argumentirano je izložio nauk o pet puteva ljudske spoznaje Božjega postojanja i božanskih atributa. Slijedeći tih pet misaonih puteva, čovjek dolazi do spoznaje da Bog postoji kao jednostavni, savršeni, dobri, beskonačni, sveprisutni, nepromjenjivi, vječni, jedinstveni bitak koji subzistira po sebi i koji je s najizvršnjim znanjem, voljom i moći stvorio svijet kako bi sudjelovao na njegovoj dobroti i blaženosti. Bog je sve stvorio s planom privođenja svega k svrsi koja je on sam u svojoj dobroti. Taj vječni Božji plan naziva se providnost, a Bog ga konkretno u vremenu ostvaruje tako što upravlja svijetom.

U poglavlju o razboritosti navodimo Aristotelovu tvrdnju da se hrabar čovjek ne straši zala koja nisu od opačine niti po samome čovjeku. ⁵² U tome se Aristotel podudara s Akvinčevim naukom o razlikovanju prirodnoga i moralnoga zla te o dalj-

⁴⁷ *Sententia Ethic.*, VI, lect. 6. Vidi također A. GAVRIĆ, Narav i značenje metafizike kod prvih tomista: primjer Remigija iz Firenze, u: A. MIŠIĆ (ur.), *Oči vjere*, Zbornik u čast Josipa Čurića SJ u povodu 75. obljetnice života, Zagreb, 2002., 60–61.

⁴⁸ EN 1178 a 7. Vidi također *Prolog* Tomina komentara na Aristotelovu *Metafiziku* u: TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo*, 76–77. Da bi se znalo što najviše pridonosi ljudskom savršenstvu, treba imati jasan odgovor na pitanje što je čovjek. I za Tomu, čovjek je bitno po umu.

⁴⁹ Usp. *isto*, 1177 a 11 sl.; I. TADIĆ, *Ogled o Aristotelovoj etici* (II.), u: *Crkva u svijetu* 38(2003.)4, 473–500, ovdje 499.

⁵⁰ Usp. EN 1179 a.

⁵¹ Vidi npr. *Sententia Ethic.*, VI, lect. 6; TOMA AKVINSKI, *Suma protiv pogana – Summa contra gentiles*, IV, cap. 12, sv. II, Zagreb, 1994., 789; ISTI, *Summa theol.* I, q. 1, a. 6.

⁵² Usp. EN 1115 a 18.

njoj podjeli moralnoga zla na krivnju i kaznu.⁵³ Prirodno zlo javlja se kada biće koje je po svojoj naravi usmjereno svomu dobru ne uspije ostvariti to dobro. Takvo zlo jest zlo samo u određenom smislu jer dok jedno biće biva lišeno svoga dobra, drugo biće ga tim istim činom zadobiva. Za razliku od toga, moralno zlo krivnje uključuje odluku kojom se razumno biće svjesno i voljno udaljuje od poretka i uredbi razuma i božanskoga zakona na način da u svome usmjerenju k dobru djeluje na pogrešan ili manjkav način. Zlo kazne javlja se kada se krivca, to jest onoga koji čini zlo, protiv njegove volje lišava njegove forme i cjelovitosti. Kazna se nameće kako bi se krivca odvratilo od njegovih zlih djela, a potom i kako bi se uspostavili pravednost i poredak. Možemo zaključiti da Aristotelove riječi o opačini i ljudskoj uzročnosti najvećega zla odgovaraju svojstvima koja Toma pripisuje moralnomu zlu krivnje ili grijeha. Krivnja je najveće zlo, koje trebamo izbjegavati pod svaku cijenu zato što samoga čovjeka čini zlim, jer se izravno suprotstavlja Bogu i jer ne sadrži nikakvu pravednost i poredak.⁵⁴

Takvo vrjednovanje zla razumljivo je na teoretskoj razini, ali kada se čovjek konkretno suoči s teškom bolešću ili s nepravdom, on spontano pomišlja da je prirodno zlo gore od moralnoga ili pak doziva u pitanje Božju ljubav i postojanje. Kako bi odgovorio na takve primjedbe, Toma Akvinski razjašnjava da kada Bog dopušta zlo, on to ne čini zato što ga ne može ili ne želi spriječiti, već upravo zato što je toliko moćan da mu je i moć zla podređena. Budući da je jače »dobro u dobroti, nego u zloći zlo«,⁵⁵ ništa ne može osujetiti božanski providnosni plan o sudjelovanju na njegovoj dobroti. Svijet će sigurno dosegnuti puninu dobra koju mu je Bog namijenio darovati. Božje upravljanje ne proteže se samo na svijet u cjelini i na pojedinačna stvorenja, već i ne ljudske činove, tako da se ljudima ne događa nikakvo zlo, a da ih Bog ne upravlja na njihovo dobro.⁵⁶ Stoga Toma Akvinski može s Augustinom zaključiti: »Budući da je Bog krajnje dobar, on nikada ne bi dopustio da se u njegovim djelima pojavi neko zlo, kad ne bi bio tako svemoguć i dobar da čak i od zla učini dobro«.⁵⁷

Čovjek koji proživljava prirodno zlo ili koji trpi posljedice tuđega moralnoga zla može te zle situacije uvijek preobraziti u prilike za rast u dobru, za stjecanje krjeposti strpljivosti i nade, za pomaganje drugima. Za razliku od toga, čovjek koji počini moralno zlo krivnje zapravo gubi i ono dobro koje posjeduje, a pritom ne postiže

⁵³ Usp. TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I, q. 19, a. 9; q. 48, a. 5; q. 49, a. 3-5; ISTI, *Quaestiones disputatae de malo*, q. 1 a. 4, Roma-Paris, 1982., (= *De malo*).

⁵⁴ Usp. TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I, q. 48, a. 6; *De malo*, q. 1, a. 5.

⁵⁵ TOMA AKVINSKI, *Suma protiv pogana*, 303.; ScG III, 71.

⁵⁶ Usp. TOMA AKVINSKI, *De veritate*, q. 5, a. 6.

⁵⁷ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I, q. 2, a. 3, ad 1, u: ISTI, *Izabrano djelo*, 292.

blaženstvo kojemu se nada jer njegovo zlo postaje njegova kazna.⁵⁸ Zato je moralno zlo krivnje jedini pravi razlog za strah.

5. Krjepost umijeća i rad na rješavanju krize

Umijeće je, ističe Aristotel, »tvorbena sposobnost koja je istinski prema razumu«⁵⁹ i krjepost je praktičkoga uma. Vješt čovjek služi se danom zbiljom kako bi na temelju svoje razumske ideje kao počela osmislio i proizveo novu stvar koju nazivamo djelom. Ideja, tvar i djelo nenužni su i promjenjivi. Istina je tvorbenoga umijeća u podudaranju djela s idejom koja je u razumu vještoga čovjeka. Kao obrazovan Grk općenitoga znanja i kao sin liječnika Nikomaha iz Stagire, Aristotel se često služi medicinom kao primjerom umijeća i njegove nam napomene omogućavaju da dođemo do nekoliko uvida. Naime djelo ili svrha liječničkoga umijeća jest zdravlje određenoga, pojedinačnoga čovjeka. To znači da se liječnik ne bavi ponajprije teorijom zdravlja, ipak, znanstveno znanje potrebno mu je kako bi mogao biti dobar liječnik.⁶⁰ Stoga možemo zaključiti da je medicina istinita, a onda i dobra, kada postiže zdravlje. U tom smislu pak medicinski zahvat koji bi liječio određenu bolest i pritom narušavao ljudsko zdravlje nikada ne bi smio biti cilj te bi ga prethodno trebalo etički opravdati. Tako uočavamo da liječničko umijeće osim znanja zahtijeva i krjepost razboritosti.

Krjepost umijeća doseže svoj vrhunac u umjetnosti, koja se ne tiče samo onoga istinitoga i dobrog, već i lijepoga. Aristotel je pisao o počelu oponašanja (*mimesis*) s razumom, prema komu je puko realistično oponašanje tek kopija zbilje, dok je puka bit izvanjsko nametanje razumskoga poretka i organizacije. Umjetnost prema tomu zahtijeva oboje: i proživljenu zbilju i razum koji je shvaća i organizira, čime ona postaje i lijepom i nositeljicom značenja ili smisla.

Umijeće ili umjetnost (*ars*),⁶¹ kao ispravna spoznaja, prosuđivanje o onome što treba učiniti, uključuje spoznajni i stvaralački, proizvodni vid. Poznavanje objektivnih pravila, potrebno znanje da bi se moglo proizvesti neke stvari koje nedostaju ili kako bi se ispunilo neku zadaću. Usmjereno je prema aktivnostima kojima se koristi u radu na izvanjskoj materiji, npr. graditi, klesati itd., dok se razboritost odnosi na čin koji ostaje u djelatnom subjektu, npr. vidjeti, htjeti itd. Ostvareni rezultati, dobri učinci ne ovise o volji, nego o našem znanju i iskustvu. Umijeća i umjetnost

⁵⁸ TOMA AKVINSKI, *In psalmos Davidis expositio*, 13, n. 5; www.corpusthomicum.org/iopera.html (2. 2. 2021.).

⁵⁹ EN 1140 a 9.

⁶⁰ Usp. ARISTOTEL, *Met.* 981 a 2–3; 981 b 26.

⁶¹ Usp. TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I–II, q. 57, a. 4.

uključuju znanja o onome što treba učiniti da bi se postigao određeni rezultat i učinak (*recta ratio factibilium*), dok se razboritost odnosi na djelovanje za koje se volja i osjetilna težnja trebaju usmjeravati prema dobrim, pravim, časnim ciljevima, što se ne iziskuje za umijeća, jer »umijeće ne pretpostavlja ispravnost težnje«. ⁶² Netko može biti dobar umjetnik, stručan liječnik, sjajan pisac i pjesnik, govornik, glumac, vješt radnik, izvrstan tehničar, obrtnik, graditelj, a da je njegov život obilježen mnogim moralnim manama te da je loša osoba. ⁶³ *Bonum operis* jest ono čemu smjera umjetnost i umijeće, obrtništvo i tehnika. Umijeće je znanje, poznavanje onih pravila koja omogućuju da se i vješto i kvalitetno ovlada onim što je dano da čovjek na njemu radi. Čovjek proizvodi i time ispravlja, nadomješta ono što nedostaje, usavršuje i produžuje prirodu.

Umijeće oponaša prirodu, tvrdio je Aristotel, ⁶⁴ a slijedi ga Toma i drugi srednjovjekovni autori. Za Aristotela, sve je u prirodi svrhovito, priroda je »počelo i uzrok gibanja« ⁶⁵, ona je pokretač svrhovita gibanja koje čovjek posvuda uočava. Umijeće oponaša prirodu tako da samo reproducira prirodni tijek koji svaku stvar dovodi do punine njezine forme. Tako i liječnik, liječeći bolesnika i dajući mu lijek, samo ostvaruje prirodni tijek tijela, dovodi ga k njegovu cilju, tj. zdravlju. Oponašati ne znači kopirati. U umjetničkom oponašanju ima inventivnosti, prerađivanja i transformacije. »Umijeće oponaša prirodu u načinu djelovanja«, piše Akvinac, ističući da umijeće oponaša postupak prirode. ⁶⁶ Priroda potiče istraživački i stvaralački duh da neprestance ulaže napore u otkrivanju i objašnjavanju onoga što je skrovito i nejasno. »U našem umu se beskonačno nalazi u mogućnosti, tj. u prihvaćanju jednoga poslije drugoga, jer naš um nikada ne spoznaje toliko, a da ne bi mogao spoznati još više.« ⁶⁷ Ljudski um nastoji nadići već ostvarene spoznaje i želi ići onkraj granica spoznatljivoga i pronalazivoga.

Krize često, kao i ova koronakriza, negativno pogađaju upravo umijeća. Osim do nezaposlenosti, neimaštine, poslovne neizvjesnosti i ostalih s time povezanih problema, krize dovode i do gubitka dostojanstva radnika; bez rada ili ograničavanjem prostora svoga rada čovjek gubi osjećaj vlastite vrijednosti i samopouzdanja. Aristotel je jedan od rijetkih pretkršćanskih mislilaca koji je, pišući o umijećima, u

⁶² Usp. isto: »Ars non praesupponit appetitum rectum.«

⁶³ Usp. isto, q. 1–3; J. ŽAGAR, *Djelovanje po načelima*, 298.

⁶⁴ ARISTOTEL, *Nagovor na filozofiju* B 13–14, Zagreb, 1987., 112–113; ISTI, *Fizika* II 8, 199 a 15sl.

⁶⁵ ARISTOTEL, *Fizika* II 1, 192 b 21.

⁶⁶ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I, q. 117, a. 1: »Ars imitatur naturam in sua operatione.« Usp. U. ECO, *Umjetnost i ljepota u srednjovjekovnoj estetici*, Zagreb, 2007., 111–112.

⁶⁷ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I, q. 86, a. 2. Usp. T. VEREŠ, *Zbilja i istina u Akvinca*, u: M. STEINER (ur.), *Ljepota istine*, Zbornik u čast p. Miljenka Belića SJ u povodu 75. obljetnice života, Zagreb, 1996., 75.

određenom smislu upozorio na vrijednost ljudskoga rada.⁶⁸ Rad je jedna od dimenzija ljudske osobe, što znači da tvori dio samoga načina ljudskoga postojanja. Bez dostojanstvenoga rada čovjek ostaje nedovršen kao osoba jer rad ga strukturira, oplemenjuje, usavršuje. Čovjek koji ne radi ne može u potpunosti živjeti svoje čovjštvo. Čovjek je biće rada i radom postaje više čovjek.⁶⁹

6. Krjepost razboritosti i djelovanje koje doseže dobro

Krjepost razboritosti najnužnija je čovjeku za dobro življenje koje iziskuje dobro djelovanje i ispravno promišljeno izabiranje prikladnih sredstava za ostvarenje svojih ciljeva u skladu s moralnim dobrom čovjeka, ističe Akvinac.⁷⁰ Krjepost razboritosti ima kod Akvinca odlučujuću ulogu u dinamizmu moralnoga života. Razboritost je »recta ratio agibilium«, krjepost praktičkoga uma, potpuno nužna kao jamstvo ispravnoga prosuđivanja u pojedinačnim i konkretnim činovima. Razboritost je moć ispravna izbora onih činova koji kao dobro i korisno pridonose »dobru životu u cijelosti«⁷¹ ili istiniti djelatni razum koji se tiče onoga što je dobro i zlo za samoga čovjeka.⁷² Dobar ljudski život osim umnih krjeposti zahtijeva i moralne krjeposti koje ispravljaju naše težnje.⁷³ One osposobljavaju čovjeka da razumski – a ne prema osjećaju užitka ili boli – ispravno izabire ono što je za njega dobro i da izbjegava zlo. No kada se čovjek povodi za svojim osjećajima užitka i boli, to jest za porocima, sud razuma koji se tiče činidbe postaje mu iskrivljen. On više ne može vidjeti koja je svrha istinsko počelo razborita djelovanja,⁷⁴ tako da Akvinac zaključuje: »Počela razboritosti jesu svrhe, a ispravni sud o svrhama biva očuvan moralnim krjepostima. Stoga razboritost, koja se tiče ljudskih dobara, nužno ima pridružene moralne krjeposti ako one spašavaju svoja počela.«⁷⁵ Ista krjepost razboritosti može upravljati ljudskim životom na različitim područjima: u osobnom

⁶⁸ Usp. *EN* V 5, 1133 a 7–13; IX 1, 1164 b 6–12. Treba ipak svratiti pozornost na točan sadržaj pojma rada (ἔργον), kao i na odnos potrošača i proizvođača.

⁶⁹ Usp. A. GAVRIĆ, Rad kao ostvarenje ljudskoga bića, u: I. KOPREK (ur.), *Defensor hominis*, Zbornik radova na međunarodnom simpoziju »Čovjek u filozofiji K. Wojtyły – Pape Ivana Pavla II.« održanoga 5. travnja 2003. u Zagrebu, Zagreb, 2003., 181–190.

⁷⁰ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I–II, q. 57, a. 5: »Prudentia est maxime necessaria ad vitam humanam. Bene enim vivere consistit in bene operari. Ad hoc autem quod aliquis bene operetur, non solum requiritur quid faciat, sed etiam quomodo faciat; ut scilicet secundum electionem rectam operetur, non solum ex impetu aut passione.«

⁷¹ *EN* 1140 a 28.

⁷² Usp. *Sententia Ethic.*, VI, lect. 4.

⁷³ Usp. TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* I–II, q. 58, a. 2.

⁷⁴ Usp. *EN* 1140 b 13–22.

⁷⁵ *Sententia Ethic.*, VI, lect. 4.

životu, državištvu, gospodarstvu i zakonodavstvu. No u svakom od tih područja ona ima drukčiju bit, ovisno o tome tiče li se vlastitoga ili zajedničkoga dobra i zla, ili pak upravljanja domom ili donošenja zakona.⁷⁶

Budući da je svrha uvijek ono najbolje čemu sredstva moraju odgovarati, čovjek koji ne živi krjeposno, koji nije dobar čovjek, ujedno nije sposoban ni jasno razlučivati praktičnu istinu.⁷⁷ Toma Akvinski kasnije će reći da požuda ozbiljno uvođi nered u um i volju: um čini slijepim, spora savjeta i nepromišljenim, a čovjeka nesposobnim slušati razum, dok volja s jedne strane zapada u sebeljublje i mržnju na Boga, a s druge strane u ljubav prema svjetovnomu i očaj.⁷⁸ Zato je čovjek koji ne živi krjeposno nesposoban donositi razborite odluke.⁷⁹ On još može razborito djelovati ako slijedi savjet razborita čovjeka, ali zbog takve manjkavosti nije dobro da bude na poziciji čovjeka koji donosi ekonomske i političke odluke. Augustin je uvidio da čovjek ima »onoliko gospodara koliko ima poroka«, dok je istinski slobodan samo dobar čovjek.⁸⁰ Budući da biti moralan znači živjeti prema praktičkom razumu, oslobođenje od moralnih normi ne čini ljude slobodnima, već nesposobnima da vladaju svojim činovima, to jest robovima vlastitih požuda i strasti, a onda i nerazumnima. Kada i cijelo društvo slijedi takvo kretanje od razumnih ili moralnih zakona k ozakonjenju nemorala, ono na sličan način ne postaje slobodno, već rop-ski podložno društvenim neracionalnim silama moći i bogatstva.

Aristotel je indukcijom došao do zaključka da je blaženstvo »svrha naših djela koju želimo radi nje same«,⁸¹ dok sva ostala dobra izabiremo radi toga najvišega dobra. Zbog toga razborit čovjek ne može apsolutizirati zdravlje i podrediti mu sve ostale vrijednosti, nego razumije da zdravlje nalazi svoje »pravo mjesto i vrijednost u ukupnosti postojanja i vizije života«⁸². On će se odgovorno brinuti za svoje i tuđe zdravlje, ali s pravom mjerom: ni previše ni premalo, već prema sredini između dviju krajnosti kako mu nalaže razum. Jer »krepost je stanje s izborom, zapravo sred-

⁷⁶ Usp. EN 1141 a 23–29; *Sententia Ethic.*, VI, lect. 7.

⁷⁷ Usp. EN 1139 b 14; 1143 a 29–35; 1144 b 30.

⁷⁸ Usp. TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* II–II, q. 153, a. 5.

⁷⁹ Toma Akvinski do tog zaključka dolazi i u *Summa theol.* I–II, q. 58, a. 5, gdje razmatra nemogućnost da razboritost postoji bez moralnih krjeposti. Ivan Tadić ovako sažima odnos razboritosti i moralnih krjeposti: »Tako netko ne može biti krjepostan bez razboritosti (φρόνησις), koja je (...) umna krjepost, ni razborit bez čudorednih krjeposti, jer se čudoredna krjepost odnosi na ispravan cilj, a razboritost na sredstva potrebna za ostvarenje toga cilja.« I. TADIĆ, Oglad o Aristotelovoj etici (I.), u: *Crkva u svijetu* 38(2003.)3, 333–372., ovdje 346.

⁸⁰ AURELIJE AUGUSTIN, *O državi Božjoj. De civitate Dei*, IV, 3, I, Zagreb, 1995., 255.

⁸¹ EN 1094 a 19.

⁸² J. ŽAGAR, *Djelovanje po načelima*, 60.

nost u odnosu prema nama, a određena načelom, naime onim kojim bi je odredio razborit čovjek«. ⁸³ Življenje moralnih krjeposti usmjerava naše težnje i osjećaje prema istinskomu dobru te utječe na naše slobodne odluke i na unutarnje iskustvo odgovornosti. ⁸⁴ Krize nas, baš kao i koronakriza, na jedinstven način suočavaju s našom odgovornošću za vlastiti i tuđi dobrobitak.

Krjepost razboritosti razvija se povezano s drugim moralnim krjepostima. Moralne krjeposti razlikuju se prema različitosti djelatnih moći, tako da je svaka krjepost »specifična kvaliteta specifične moći na specifičnom području zanimanja«. ⁸⁵ Krizna situacija stavlja nas pred jedinstvenu priliku za rast u krjepostima. Jedna od važnijih moralnih krjeposti koju nam je pritom važno steći jest hrabrost. Hrabar čovjek ne straši se iščekivanoga zla pa tako »ni siromaštva ni bolesti, niti uopće onoga što nije od opacine i nije po samome čovjeku«. ⁸⁶ On je izdržljiv i strpljiv u bolesti i trpljenju, ali pritom nije drzak jer se boji određenih stvari koje su strahotne »svakomu tko ima pameti (...), ali će ih podnijeti kako treba i kako načelo nalaže«. ⁸⁷ Takav čovjek sposoban je prihvatiti i smrt i rane ⁸⁸ kada to određene situacije od njega zahtijevaju radi općega dobra ili pomaganja drugima. On je smion, a »smjelost je puna dobre nade«. ⁸⁹ S hrabrošću su povezane krjeposti velikodušnosti i strpljivosti, kao sposobnosti da se dugo vremena podnosi zlo.

Krizne situacije često su povodi brojnim i teškim nepravdama koje za nas postaju prilika za rast u krjeposti pravednosti. Aristotel i Toma Akvinski naučavali su o naravnom i božanskom zakonu iz kojih proistječu naše obveze i dužnosti, pa su tako i pravednost definirali kao »sposobnost po kojoj netko postojanom i neprestanom voljom svakome daje ono što mu po pravu pripada«. ⁹⁰ Takvo utemeljenje pravednosti na nepromjenjivom moralnom poretku i na primatu dužnosti nad pravima osigurava zaštitu istine i dobra pojedinaca i društva od toga da se zakoni i slobode određuju na temelju moći i nemoralnih prohtjeva.

Krizna situacija prilika je i za rast u krjeposti umjerenosti, koja je srednost u odnosu na razuzdanost i bešćutnost, na način da umjeren čovjek ne čuti bol kada mu izostane tjelesni užitak, već na umjeren način želi »ugodnosti koje pridonose zdravlju ili

⁸³ EN 1106 b 36.

⁸⁴ Usp. J. ŽAGAR, *Djelovanje po načelima*, 243.

⁸⁵ *Isto*, 294.

⁸⁶ EN 1115 a 18.

⁸⁷ EN, 1115 b 11 sl.

⁸⁸ Usp. EN, 1117 b 7 sl.

⁸⁹ EN, 1116 a 3.

⁹⁰ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* II–II, q. 58, a. 1, u: ISTI, *Izabrano djelo*, 580.

dobrome stanju«⁹¹. Umjerenost, skromnost i jednostavnost tako nas uče da budemo zadovoljni onim bitnim za život, da budemo pažljivi, štedljivi i solidarni, što su ujedno stavovi koji su potrebni i za rješavanje ekološke krize.

Život u kriznoj situaciji uvelike olakšava i uljepšava krjepost blagoćudnosti, kao srednost između rasrdljivosti i nerasrdljivosti, te krjepost dosjetljivosti ili tankočutnosti zahvaljujući kojoj čovjek »govori i sluša one stvari što dolikuju uljudnu i plemenitu čovjeku«⁹². Tim krjepostima mogli bismo nadodati i mnoge druge poput radosti, zahvalnosti, istinitosti, druželjivosti, ustrajnosti, uzdržanosti, uslužnosti.

Vrijeme socijalnoga distanciranja na poseban način posvijestilo je vrijednost prijateljske ljubavi ili prijateljstva, koje je za Aristotela najnužnije za život.⁹³ Razlikuje tri vrste prijateljstva: radi koristi, radi užitka i istinsko prijateljstvo radi dobra samoga prijatelja, u neskrivenoj uzajamnoj naklonosti i dobrohotnosti. Prva dva mogu živjeti i loši ljudi te oni čestiti s lošima, dok potonje samo krjeposni ljudi koji su stoga najbolji prijatelji, a ujedno su i najkorisniji i najugodniji. Prijateljstvo se konkretno živi kroz zajedničko življenje u pravednosti,⁹⁴ što znači da produženo vrijeme samoće može dovesti do animoziteta, a onda i do porasta nepravdi. Duhovna radost koja je plod prijateljstva upravo pomaže da se bolje nosimo s boli i patnjom. Zato je već Aristotel naučavao da je »prijatelj nužniji u nesreći«⁹⁵, i to manje pod vidom primanja dobročinstava, a više pružanja ili činjenja dobra drugima.⁹⁶

Osim zajedništva u prijateljstvu, važno je i državno zajedništvo. Glavna krjepost takvoga zajedništva jest pravednost, s time da je »pravedno ono što je na zajedničku korist«⁹⁷. Ako nema pravednosti, nema ni sloge, koja je u državi analogna prijateljskoj naklonosti. Sloga ne znači jednomylje, nego zajedničko nastojanje oko općega dobra, dok se razdor očituje kada svatko drugoga prisiljava na pravednost, dok sam nije pravedan.⁹⁸

Pravednost se proteže na ljudske odnose u svim područjima društvenoga života. Prema Tomi Akvinskom, opća pravednost usmjerava osobu prema zajedničkom dobru, prema društvenoj zajednici.⁹⁹ Ta krjepost obvezuje sve članove društva, po-

⁹¹ EN 1119 a 16–20.

⁹² EN, 1128 a 16.

⁹³ Usp. EN, 1155 a 4.

⁹⁴ Usp. EN, 1162 a 29–30.

⁹⁵ EN, 1171 a 24.

⁹⁶ Usp. EN, 1169 b 10–13.

⁹⁷ EN, 1160 a 13.

⁹⁸ Usp. EN, 1167 a 21 – 1167 b 15.

⁹⁹ TOMA AKVINSKI, *Summa theol.* II–II, q. 58, a. 5, u: ISTI, *Izabrano djelo*, 584.

najprije one koji su na vlasti. Ona usmjeruje sve pojedinačne činove prema općemu, zajedničkomu dobru zajednice; ona privlači sve druge krjeposti i stavlja ih u službu zajedničkoga dobra. Krjepost potiče građane da daju zajednici ono što joj duguju kako bi i ona sama mogla ispuniti svoje poslanje u pogledu općega dobra, dajući svakomu što mu je potrebno za razvijanje njegove osobnosti i za ostvarenje dužnosti.

Zaključak

Aristotelov i Akvinčev nauk o pet umnih krjeposti dovodi nas do zaključka da rješavanje kriznih situacija podjednako zahtijeva i kvalitetu i kvantitetu ljudskoga angažmana. Čovjek djeluje na kvalitetan ili izvrstan način zahvaljujući stečenim stanjima koja se nazivaju krjeposti, a koje usavršavaju razum i ostale ljudske moći. Pet umnih krjeposti omogućuje razumu da postigne istinu o različitim vidovima zbilje i da upravlja ispravnim djelovanjem. Krjepost umijeća osposobljava čovjeka da ostvaruje naumljeno djelo, kao na primjer medicina zdravlje pojedinačnoga čovjeka. Krjepost znanja kao moć dokazivanja o onom nužnom nameće se snagom vlastitih dokaza. Istinito je kada zna dokaze, dok nedokazane tvrdnje ostaju na razini mišljenja ili predviđanja. Krjepost razboritosti kao moć izbora sredstava koja vode do svrhe zahtijeva i potiče sve moralne krjeposti, a u njezinu se svjetlu procjenjuju istinitost i dobrota osobnih i političkih odluka. Krjepost umnosti jednostavan je uvid u načela znanstvenih dokaza, poput načela proturječja ili blaženstva kao svrhe svekolikoga ljudskoga djelovanja. Blaženstvo se sastoji u krjeposti mudrosti ili misaonom motrenju cjelokupne zbilje u svjetlu istine i dobrote božanskoga bitka kao uzroka postojanja i djelovanja svih bića te njihova providnosnoga upravljanja krajnjem dobru koje se nužno ostvaruje.

Kvantitativni vid ljudskoga djelovanja znači da svaki čovjek ima jedinstveno mjesto u rješavanju krize i da bez njegova dara rješenje ne bi bilo potpuno. Čovjek je po naravi razumno biće koje traži odgovore na pitanja i teži slobodnom angažmanu oko činjenja dobra, dok svako zatumljivanje tih naravnih težnji dovodi do produbljenja krize. U svjetlu krjeposti mudrosti možemo reći da svaki čovjek može steći sigurnost u konačnu pobjedu dobra nad zlom i shvatiti važnost izbjegavanja moralnoga zla krivnje ili grijeha koje se i u čovjeku i u društvu najviše protivi istini i dobru.

THE AGE OF CRISES AND THE DOCTRINE OF FIVE INTELLECTUAL VIRTUES

Maja HERMAN DUVEL* – **Anto GAVRIĆ****

Summary: *The paper presents the doctrine of five intellectual virtues: science, understanding, wisdom, art, and prudence, as presented in the works of Aristotle and later in the works of Thomas Aquinas. By analyzing each individual intellectual virtue, we consider their role and importance in times of crises that are an integral part of human life, as shown by the current coronavirus crisis. By explaining the essence and scope of each virtue, it is shown that according to each of them, reason achieves correspondence with a particular aspect of reality and gains the ability to direct action in a way that transforms evil into good. Resolving the crisis requires that the intellect acquires excellence in all five areas, especially in the one that is the least present in current public discourse: the virtue of wisdom.*

Keywords: *virtue, truth, goodness, crisis, wisdom, science, art, prudence, Aristotle, Thomas Aquinas.*

---

* Maja Herman Duvel, M.Phil, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb, Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb, Croatia, maja.herman3@gmail.com

** Assoc. Prof. Anto Gavrić, Ph.D., Faculty of Philosophy and Religious Studies, University of Zagreb, Jordanovac 110, 10000 Zagreb, Croatia, anto.gavric@ffrz.unizg.hr